

Історичні студії

Методологія, джерелознавство, історіографія

УДК: 930.23

В. Г. Космина

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА НЕВИРІШЕНІ ПРОБЛЕМИ

У статті окреслюються тенденції розвитку методології історії в XIX–XX ст. Основні етапи цього процесу відображають періоди розвитку науки: класичний, некласичний, постнекласичний. Була і залишається невирішеною методологічна проблема аналізу історії як зв'язного процесу. Автор вважає, що системна теорія Н.Лумана дозволяє вирішити цю проблему.

Ключові слова: методологія історії, класична, некласична та постнекласична наука, історичні факти, історичні джерела, зв'язність історичного процесу, системна теорія.

В останні два десятиліття стали до певної міри нормою твердження у вітчизняній і зарубіжній літературі про кризу історичної та інших соціально-гуманітарних наук [Див.: 1; 2; 3; 4; 5]. Ці твердження породжені передусім кризою найвпливовіших ідейно-теоретичних концепцій (метанаративів) – ліберальної та марксистської, – посиленою падінням комуністичних режимів у Східній Європі та процесами стрімкої глобалізації. Причому автори зазвичай інтерпретують кризу як методологічну, як «кризу історичної методології» [6, с.9].

У зв'язку з цим зростає інтерес до проблем саме методології історії. Протягом останнього десятиліття на пострадянському просторі з'явилося чимало наукових праць і навчальних посібників з проблематики методології історії. У них уже простежується загальна змістовна незалежність від марксистської ідеології. Є намагання ознайомити читачів із методологічними концепціями, поширеними в західному суспільствознавстві, а то й узяти їх «на озброєння». Та чи означає це, що методологічна криза подолана або буде подолана внаслідок таких запозичень? І проблема тут не в тому, що, як пише російський учений М.І.Смоленський, «єдиної методології історична наука не знає» та що «теоретична позиція історика – це значною мірою справа його вибору або самостійної творчої розробки» [7, с.4]. А в тому, чи справді методологія історії як особлива, сформована протягом півтора – двох століть, галузь наукових пошуків спроможна розв'язати комплекс проблем історичної науки, пов'язаних передусім із цілісним баченням та описом історичного процесу, як того вимагає сучасна, постнекласична наука?

Тож у цій статті спробуємо на основі аналізу праць із методології історії виявити етапи й тенденції розвитку цієї галузі науково-історичного знання, особливо в аспекті цілісного опису історичного процесу.

Насамперед звернемось до самих визначень методології історії, котрі сьогодні наводяться у вказаних наукових працях і посібниках. Уже тут привертає увагу та обставина, що визначення зазвичай даються доволі широкі, котрі виходять за межі поняття «методологія» (з грецьк. – «учення про методи»). Так, М.І.Смоленський спочатку досить конкретно вказує, що це «розділ історичної науки про методи пізнання» [7, с.3], але тут же додає, що її складовою частиною є ще й філософія історії, а тому методологія історії «є теоретичним вираженням практики конкретно-історичного дослідження у вигляді методів, принципів, наукових історичних понять тощо» [7, с.4]. Автори білоруського підручника теж зазначають, що це «дисципліна, що вивчає природу, принципи і методи історичного пізнання» [8, с.311], а тому великий перший розділ під назвою «Методологія історичного пізнання» присвячують якраз проблемам філософії історії. Якщо філосо-

фію історії іноді трактують розширено як методологію історії самі філософи [Див.: 9], то в цьому є певний резон з огляду на всеохопність загального об'єкту філософії. Але в поданні істориків це вже виглядає як пряма заміна (підміна) власної дисциплінарної методологічної матриці філософською, що свого часу в радянській історіографії вже практикувалося з посиланням на «всесилля» марксистського вчення.

Відтак продуктивним саме для історичної науки постає розрізнення філософії історії та методології історії, яке проводить український історик Л.О.Зашкільняк. Він зазначає, що філософія історії є розумовим конструюванням гіпотетичних моделей змісту і способу розгортання людського буття, тоді як методологія історії намагається за мірками наукознавства «вибудувати певну систему понять, категорій і принципів, які повинні допомогти історикowi свідомо рухатися від джерел до наукових історичних знань» [10, с.7]. На цю характеристику методології історії ми й будемо спиратися. Водночас попутно зазначимо, що відсутність такого розрізнення зашкодила розвитку не лише самої методології історії, а й обмежила можливості історичної науки взагалі. Адже включення в методологію історії різних «гіпотетичних моделей», число яких постійно зростає, навряд чи забезпечує науковість останньої.

Ті чи інші питання методології історії перебували в центрі уваги істориків і філософів ще з часів античності. Предметом їхнього аналізу були окремі аспекти історіописання. Так, в опублікованому в 1566 р. трактаті «Метод легкого пізнання історії» французький філософ і політик Ж.Боден пропонував застосовувати систему і метод, що використовуються в красних мистецтвах, а особливо – чітку хронологічну і предметну упорядкованість опису людської історії на основі поєднання аналізу і синтезу [11, с.23]. У тому ж XVI ст. був опублікований написаний ще 1440 р. трактат «Роздуми про підложність так званої Дарчої грамоти Константина» італійського вченого-гуманіста Лоренцо Валли, котрого вважають основоположником історико-філологічної критики джерел [12, с.272].

Однак формування методології історії в якості окремої галузі в історіографії розпочалося в Європі лише в другій половині XIX ст. – в період розквіту класичної науки та становлення науки як соціального інституту. Класична наука (XVII–XIX ст.) спиралась на механічну картину світу, мала за об'єкт прості системи, властивості яких визначаються властивостями її елементів, а процес їх функціонування розглядається як силова (механічна) взаємодія цих елементів. Самі елементи є для систем первинними й можуть, а часто й повинні, досліджуватись окремо. У підході до історії такою висхідною повторюваною одиницею (“атомом”) наукових досліджень вважався історичний факт, що об'єктивно відображає реальність, якщо може бути підтверджений дослідом (документом).

Самовідтворення ж соціального інституту науки через підготовку фахівців в університетах змушувало до осмислення й методологічних засад історії як окремої дисципліни, що відокремилась від природознавства [Див.: 13, с.23–24]. В західноєвропейських країнах, насамперед в Англії та Франції, в історіографічній практиці закріпилась позитивістська за загальним смислом парадигма, що орієнтувалась на відкриття та опис суто «об'єктивних» історичних даних. Родоначалник «позитивної філософії» О.Конт вважав [14], що історична наука має постачати отримані з історичних джерел конкретні факти, а встановленням «закономірних» зв'язків між явищами має займатися теоретична наука «соціологія» («соціальна фізика») на підставі застосування методів природничих наук. Здебільшого історики й обмежувались фактографічним описом.

У Німеччині ж із першої половини XIX ст. існувала заснована Л. фон Ранке ціла історична школа, відома своєю методикою критичного аналізу джерел і претензіями на те, щоб об'єктивно реконструювати минуле «таким, яким воно було насправді», тобто, багато в чому близька до позитивізму. Оскільки сам Л. фон Ранке спеціальних методологічних праць після себе не залишив, то пальма першості в цій царині належить іншому німецькому історикowi – Й.Г.Дройзену.

У 1857–1883 рр. він читав студентам Берлінського університету окремий курс «Енциклопедія і методологія історії». Щоправда, повний текст цього лекційного курсу був опублікований лише в 1936 р. внуком ученого Р.Хюбнером [Див.: 15], а за життя Й.Г.Дройзена з 1858 р. неодноразово видавався його конспективний варіант «Нарис історики» [16]. «Історикою» автор називав власне методологію історичної науки («науко-вчення історії»), а історією вважав становлення морального світу людей. Справжній об'єкт історичного вивчення – те минуле, що так чи інакше відбилось на сьогоденні й має якість значення «Тут і Тепер». Загальним же методом історичної науки постає розуміння процесу становлення морального світу, передусім вольових актів людей («розуміння є синтетичним і одночасно аналітичним, індукцією й дедукцією») [16, с.464].

Історика охоплює три розділи: методику історичного дослідження, систематику всього, що можна дослідити за допомогою історичного методу, і топіку – виклад історично дослідженого. Методику Й.Г.Дройзен поділяв на три частини: евристику, критику та інтерпретацію. Евристика «постачає нам матеріали для історичної роботи» – залишки («те, що є ще в наявності від того теперішнього, розуміння котрого ми шукаємо»), джерела («те, що від них перейшло в уявлення людей і дійшло до нас як спогад»), пам'ятники («речі, в яких об'єднані обидві форми») [16, с.468]. Критика джерельного матеріалу означає застосування низки описаних ученим методів – визначення його справжності, встановлення його змінюваності в часі, визначення його достовірності, впорядкування його верифікованих фрагментів. Проте вона не шукає «справжній історичний факт», а визначає, «в якому відношенні перебуває наявний матеріал до вольових актів, із яких він отримує свою форму» [16, с.470], тобто спрямована на розуміння автора конкретного матеріалу. Інтерпретація полягає в тому, щоб у минулих подіях побачити «реальності в усій повноті їхніх умов» [16, с.475]. Вона включає в себе чотири напрями: прагматичну інтерпретацію подій, інтерпретацію умов їх здійснення (простору, часу, матеріальних і моральних засобів), психологічну інтерпретацію вольових актів, інтерпретацію ідей, що впливали на моральні сили. Та наскільки доказовою може бути ця інтерпретація, особливо в сфері сокровенного людини, її совісті? Адже й сам Й.Г.Дройзен визнавав, що в це «свята святих» погляд дослідника не проникає [16, с.477]. Тож і тут історикowi доводиться в тій чи іншій мірі спиратися на інтуїцію та аналогію.

Систематика являє собою систематизацію (групування чи впорядкування) отриманих даних відповідно до різних аспектів творення людством «космосу морального світу» – матеріалів, форм, виконавців та цілей. Нарешті, топіка Й.Г.Дройзена пропонує різні варіанти викладу досліджуваного історичного матеріалу: дослідницький, оповідальний, дидактичний, дискусійний. Як бачимо, розробка проблем методології історії від початку була сконцентрована на осмисленні способів встановлення змісту окремих історичних фактів (подій), навіть їх специфічних елементів – вольових актів. Про пошук засобів їх зв'язування між собою, а тим більше – про їх цивілізаційну зв'язність, не йшлося. Для макроописів застосовувалися систематизація фактів (групування на основі здорового глузду) та різні види текстового викладу.

Надалі в Німеччині історики-методологи тільки поглиблювали й розширювали пошуки в заданому напрямі. Е.Бернгейм розвинув учення про застосування в дослідженнях даних спеціальних допоміжних дисциплін (мовознавства, дипломатики, сфрагістики, нумізматики, геральдики та ін.), про класифікацію джерел та методику їх аналізу (визначення часу їх появи, авторства, достовірності, встановлення фактів тощо). Але питання «встановлення загального зв'язку» тут ніяк не просунулося і передбачало все те ж «комбінування окремих фактів», «розуміння психічних фактів», «розуміння фактів культури» тощо [Див.: 17].

Власне, такими й були створені німецькими вченими стандарти роботи з історичним матеріалом і самого історіописання. «Німецькі канони критики джерел, – зазначає український історик С.П.Стельмах, – стали загальноновизнаними у світовій історіографії, як і образ та етика науки, що мали найважливіший вплив на формування національних історіографій» [18, с.133].

Яскравий приклад цього – видана в 1898 р. методологічна праця французьких істориків Ш.-В.Ланглуа і Ш.Сеньобоса «Вступ до вивчення історії». Крім питань евристики (книга перша), автори розглянули «аналітичні процеси» (книга друга), тобто засоби зовнішньої та внутрішньої критики джерел (критика витлумачення смислів, встановлення достовірності, визначення часткових фактів) [19, с.82–197]. «Аналіз» тут полягає в тому, щоб через критику джерел дійти до елементів історії – одиничних фактів. У зв'язку з цим інтригує назва книги третьої: «Синтетичні процеси».

«Синтез» же передбачає, що «розрізнені історичні факти» уявляються й «комбінуються» за аналогією з фактами й образами сьогодення, потім вони групуються «за зразком сукупності явищ, спостережуваної в дійсності», прогалини між ними заповнюються істориком за допомогою логічних умовиводів, а після цього «масу фактів, розташованих у певному порядку», належить «звести до деяких формул», що врешті-решт «приводить до остаточних висновків і вичнає історичну побудову з наукового погляду» [19, с.210–211]. Звісно, про доказовість такого «синтезу» тут не йдеться. І до праці французьких істориків теж певною мірою можна застосувати їхнє ж критичне зауваження: «У той час як критика текстів і критика джерел прийняла вже наукову форму, синтетичні процеси в історії здійснюються ще наосліп» [19, с.142].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в різних країнах з'являлися все нові праці з методології історії. Вони розширювали в той чи інший бік методику історичного дослідження, особливо в тому, що стосується аналізу джерел, але радикально не змінювали основне русло розвитку методології, накреслене німецькою школою, фактично залишаючи нерозв'язаною все ту ж проблему внутрішнього «синтезу» історичного матеріалу. Французький історик і соціолог П.Лакомб [20] наполягав на взаємодії історії з природничими науками, а ключем до розуміння історії вважав психологію. Англійський історик Е.Фріман [21] рекомендував звернутися по допомогу до таких наук, як геологія, географія, біологія та ін.

Та це вже був період, коли й у самій нації намітився революційний перехід: починалася доба неklasичної науки. Некласична наука (кінець XIX – остання третина XX ст.) вивчає як об'єкт уже доволі складні саморегулюючі системи (фізичні, біологічні, соціальні), що мають власну системну якість, котра визначає властивості вхідних до неї частин. Причому ці частини (підсистеми та елементи) самі виступають процесуальними системами, відтворюють себе завдяки взаємодії зі своїм навколишнім середовищем, а їхні власні взаємозв'язки зумовлені не лінійною (механічною), а ймовірнісною й циклічною причинністю, коли наслідок зворотним чином впливає на причину, що його породила. Некласична наука констатує залежність значень факту у складних і «неочевидних» системах (наприклад, у квантовій механіці) від умов, засобів та теоретичного обґрунтування самих дослідів, а тому для підтвердження свого наукового статусу він потребує додаткового визнання відповідною науковою спільнотою.

Для історії це, крім іншого, означає визнання дуже значущої, якщо не вирішальної, ролі суб'єктивного чинника і в самому історичному процесі, і в практиці історичних досліджень. У філософії історії це питання було виведене на чільне місце філософією життя, зокрема В.Дільтеєм, родоначальником так званої розуміючої психології й герменевтики та предтечею феноменології. Деяко компромісну концепцію осмислення історії, яка не відкидала позитивістський генералізуючий метод, але наполягала на першочерговості в історичних науках (науках про культуру) індивідуалізуючого методу, висунуло неокантіанство. Так, Г.Ріккерт закликав осмислювати людські дії шляхом їх «віднесення до цінностей» [22, с.78–124]. Усе це свідчило, що в добу неklasичної науки і в природничих, і в гуманітарних науках важливе місце починає посідати міждисциплінарний підхід, тобто перенесення методів одних наукових дисциплін в інші.

Неокантіанство суттєво відбилось на розробці проблем методології у творчості російського історика О.С.Лаппо-Данилевського. У праці «Методологія історії» [23] він спробував «примирити», чи й поєднати, позитивістське і неокантіанське бачення історії. Він визнав наявність окремих причинно-наслідкових, а отже, закономірних, зв'язків між фрагментами складних історичних фактів. Але тоді факти виникають із множинності різних послідовностей таких зв'язків, з додаванням до них випадковостей, особливих людських якостей, і якусь однозначну закономірність індивідуального явища виявити вже неможливо. Воно, однак, цілком «вписується» в ціле історичного процесу, але це всесвітньо-історичне ціле фактично конструюється хіба що уявою дослідника. Тут О.С.Лаппо-Данилевський логічно визнає власну «невичерпність» історичних фактів

та історичних джерел, інтерпретувати які допоможуть методи: психологічний, технічний, типізуючий, індивідуалізуючий.

М.І.Карєєв [24] поділяв історичні факти на прагматичні й культурні, але також не вважав за можливе знайти закономірності ні в еволюційних зв'язках культурних фактів, ні в каузальних зв'язках прагматичних фактів, котрі не піддаються верифікації, а тому загалом є індивідуально-випадковими. Тому всесвітня історія становить еволюцію всіх можливих сторін соціальності. В.М.Хвостов [25], окрім з'ясування місця історії серед наукових дисциплін, її еволюції та керівних понять і принципів, розглянув питання роботи з різними видами джерел, наголосивши на психологічному характері історичних даних.

Після того, як наприкінці XIX – на початку XX ст. були визначені ключові методологічні установки історії як науки (хоча й до цього часу багато хто сумнівається в цьому її статусі), подальший розвиток у XX ст. методології історії відбувався вже у визначеному руслі. Дискусії й пошуки на «науково-історичному ґрунті» стосувалися головним чином забезпечення більш точного («достовірного») і всеосяжного знання про конкретні факти минулої реальності. Таке поглиблення емпіричної бази досліджень здійснювалося в рамках подальшого розвитку джерелознавства, зокрема, застосування в ньому кількісних методів, інформаційних технологій тощо [Див.: 26]. Та прогрес у цій сфері лише посилював враження про історію як дисципліну, що займається виключно «фактографією». У 1957 р. К.Поппер писав: «Історик цікавиться дійсними одиничними чи специфічними подіями, а не законами та узагальненнями» [27, с.165].

Спроби ж перейти до узагальнень і широкопланових описів минулого вимагали або звернення до аналогій із сучасністю у дусі Ш.-В.Ланглуа та Ш.Сеньобоса, або «присвоєння» теоретико-методологічних надбань інших наук – економіки, соціології, політології, психології, лінгвістики. Найактивнішими прихильниками останнього виступали засновники Школи «Анналів» М.Блок та Л.Февр, які передусім на ґрунті такого міждисциплінарного «синтезу» здійснювали «апологию історії» [Див.: 28] та вели «бої за історію» [Див.: 29]. Л.Февр убачав найголовніше завдання історії в тому, щоб «зосереджувати на одному й тому ж об'єкті дослідження зусилля різних наук», підкреслюючи, йдеться саме про «запозичення методів і духу дослідження» [29, с.20]. Результатом такого роду зусиль стали поширення в історіографії у другій половині XX ст. методів структуралізму та поява « нової історичної науки » у вигляді економічної та соціальної історії, історії ментальностей, історичної антропології тощо.

Та чи були це досягнення власне історичної науки, особливо якщо врахувати, що вони зазвичай не мали прямого зв'язку з методологією її «рідної» дисципліни – джерелознавства? Напевне тому й поширена сьогодні думка, що «історія не має власних методів аналізу соціального як такого» [30, с.84]. З іншого боку, систематичне використання міждисциплінарного підходу, пише іспанський історик І.Олабаррі, «призводить до все більшого зближення історії з суміжними гуманітарними й соціальними науками – економічної історії з економікою, соціальної історії з соціологією, політичної історії з політологією тощо, в той же час, власне субдисципліни історії все більше віддаляються одна від одної, відхиляючись від ідеалу «тотальної історії» [31, с.112]. Про подібні «стратегії присвоєння» та пов'язані з ними шкідливі «витрати на запозичення» пишуть І.М.Савельєва та А.В.Полетаєв [12, с.335–346]. Інакше кажучи, міждисциплінарний підхід у неklasичній науці так і не трансформувався в реальний міждисциплінарний синтез.

Утім, у XX ст. мала місце спроба «вибудувати» таку методологію історії, яка б охоплювала всю сферу соціального: від окремих фактів історії – до найширших узагальнень. Це була радянська методологія історії. Вона швидко розвивалася починаючи з середини 1960-х років. Серед авторів праць із методології слід передусім назвати таких російських та українських істориків та філософів як М.А.Барг, Н.М.Дорошенко, В.А.Дьяков, Є.М.Жуков, В.В.Іванов, В.Ж.Келле, Л.Є.Кертман, І.Д.Ковальченко, В.В.Косолапов, В.Н.Котов, Л.Г.Мельник, Б.Г.Могильницький, Б.Ф.Поршнев, А.В.Санцевич та ін.

В СРСР панівний комуністичний режим допускав існування лише однієї методологічної парадигми – марксистської («марксистсько-ленінської»). Але «марксизм-ленінізм» зробив ставку не на методологію власне пошуку «об'єктивних» законів історичної еволюції людства, як це спочатку передбачалося в позитивістській історіографії, а радше на методику використання в історичній науці вже «готових» законів, сформульованих ним же у царині філософії (діалектичного та історичного матеріалізму). Наявність численних праць з методології історії, написаних в руслі формаційної парадигми, хоч і надала історичним дослідженням певної ідеологічної спрямованості, проте не забезпечила справді наукового формаційного аналізу всевітньо-історичного процесу. І не є випадковим факт, що його засвідчує російський історіограф Г.Д.Алексєєва: «Історики-марксистки не створили жодного фундаментального дослідження, заснованого на вивченні якоїсь конкретної формації, що дозволило б перевірити істинність теорії, потенційні можливості, закладені в цій концепції» [32, с.77].

Методологи історії писали про системну організацію суспільства і зв'язок суспільного буття та суспільної свідомості, в більш загальному плані – матерії і свідомості. Та дослідити цей зв'язок засобами історичної чи будь-якої іншої науки виявлялося неможливим, оскільки «співвідношення матерії та свідомості – проблема, що виходить за рамки компетенції окремих конкретних наук, це проблема філософська» [33, с.30].

Більш плідно розвивалося в СРСР історичне джерелознавство. 1969 р. вийшов досить змістовний збірник «Джерелознавство. Теоретичні та методологічні проблеми» [34], що містив статті авторитетних учених – С.О.Шмідта, А.Я.Гуревича, В.С.Біблера, Б.Г.Литвака, І.Д.Ковальченка, О.М.Медушевської, Л.В.Черепніна та ін. Здобули популярність праці І.Д.Ковальченка з застосування кількісних методів у роботі з джерелами. Однак і джерелознавство, розглядаючи джерело як явище, що відображає реальну дійсність, опинялося під пресом офіційної ідеології.

Після падіння комуністичного режиму і розпаду СРСР методологія історії у пострадянських країнах розвивалась головним чином у двох напрямках: відновлення спадкоємності з традиціями дореволюційної ме-

тодології, особливо в галузі джерелознавства [Приклад: 35], та «повторного знайомства» з зарубіжною методологією історії XIX–XX ст. з наміром інтегруватися в світовий простір історичної науки. Велике значення тут мають численні переклади творів зарубіжних учених російською, українською та іншими мовами народів колишнього СРСР та репринтні перевидання публікацій кінця XIX – початку XX ст. Однак процес вимушено форсованого засвоєння всього того, що в зарубіжній (в основному західній) історичній думці накопичувалося і переосмислювалося протягом майже століття, відбувається важко. Виникає еkleктична суміш із логічно непоєднаних речей, з'являється чимало розчарувань у можливостях історіографії (в т.ч. внаслідок дезорієнтовуючого впливу постмодернізму), що спонукає до відродження формаційних схем історіописання.

За цих умов особливого значення набувають узагальнюючі методологічні праці, де осмислюється сам процес еволюції зарубіжної історіософської думки, теоретичні й методологічні надбання світової історіографії «адаптуються» до культурно-історичної ситуації в пострадянському суспільстві, а то й пропонуються нові методологічні підходи, спрямовані на подолання кризового стану в світовій історіографії. Серед книг російських авторів слід відзначити фундаментальне дослідження І.М.Савельєвої і А.В.Полетаєва «Знання про минуле: теорія та історія» [36; 37], праці Л.П. Репіної [38; 39; 40; 41], Б.Г.Могильницького [42; 43; 44; 45], О.М.Медушевської [46; 47] та ін. Цікавий джерелознавчий проект висунула О.М.Медушевська. На її погляд, макрооб'єктом історичної науки є вся сукупність інтелектуальних продуктів (речей), створених у ході «цілеспрямованої людської діяльності протягом еволюційно й глобально цілісного історичного процесу». Але пропонується нею когнітивна історія – це лише «наука про людське мислення, котре проявляє себе створенням інтелектуального продукту зовні» [46, с.353]. З огляду ж на неможливість прямо аналізувати чужу свідомість, не є дивним, що розроблена автором методологія нової науки в практичній площині не йде далі «побудови гіпотез інтерпретації смислу» створення вказаного продукту.

Важливу роль відіграють нові підручники з методології історії, які спрямовують методологічну підготовку майбутніх фахівців. Серед них вирізняється підручник М.І.Смоленського [7], у якому докладно описані такі методи досліджень, як описово-оповідальний, біографічний, порівняльно-історичний, ретроспективний, термінологічного аналізу, математичної статистики, моделювання. Також видані підручники В.Ф.Коломійцева [48] та М.Ф.Румянцевої [49]. У Білорусі вийшов підручник під редакцією В.М.Сидорцова [8].

Ціла низка важливих видань теоретико-методологічного характеру вийшла з-під пера українських авторів. Передусім це монографія Л.О.Зашкільняка «Методологія історії: від давнини до сучасності» [10], присвячена, щоправда, розгляду здебільшого філософсько-історичних концепцій історії, та його ж посібник «Сучасна світова історіографія» [50], де чимало уваги приділено методологічним аспектам історичної науки. Слід також відзначити створений під керівництвом Я.С.Калакури підручник «Історичне джерелознавство» [51]. Особливо ж інформативною з погляду ознайомлення читачів із провідними тенденціями в сучасній зарубіжній історіографії, теорії та методології історії є книга Н.М.Яковенко «Вступ до історії» [52].

Утім, сам по собі процес зближення пострадянської історіографії з західною, хоч і приносить для першої помітну користь, сприяючи розширенню й урізноманітненню її теоретико-методологічних засад, ще не веде до вирішення одного з найскладніших завдань – досягнення рівня системно-структурних, узагальнюючих досліджень засобами власне історичної науки.

А тим часом наука в останній третині XX ст. досягла нового, постнекласичного етапу розвитку, на якому прагне до цілісного, синергетичного вивчення всіх сфер буття на принципах «універсального еволюціонізму» та «універсального зв'язку між неживою, живою та соціальною матерією», ключовою для неї стає концепція холізму (цілісності) [53, с.162, 166]. Тож і перед історичною наукою стоїть нагальне завдання розширити свої пізнавальні можливості, зокрема, в напрямку цілісного, системного вивчення всесвітньої історії.

Постнекласична наука має за об'єкт складні саморозвиткові системи, починаючи з мегасистеми Всесвіту. Вони досліджуються на міждисциплінарній основі з застосуванням теорії синергетики. Ці системи, до яких належать і всі соціальні об'єкти, мають характеристики саморегулюючих, але їм властива історична еволюція, внаслідок якої змінюються форми саморегуляції й системної диференціації. В них та в їхніх складових частинах відбуваються постійні й незворотні зміни. Це також означає, що в людському суспільстві історичні факти та історичні джерела є тільки елементами саморозвиткових соціальних систем, а їхні властивості визначаються системною якістю цих систем. Постнекласична наука розглядає факт як елемент надскладної, здатної до самоорганізації системи взаємозв'язків, до якої включена й людина, а отже, в оцінці факту до попередніх характеристик додає ще й цільові установки суб'єкта, обумовленість і обмеженість останніх станом самої розумової сфери (ноосфери) та культурними змістом епохи.

Сьогодні у вітчизняній і зарубіжній історіографії здійснюються спроби знайти якусь формулу «синтезу» даних усіх дисциплін, що долучаються до всебічного опису суспільства. Виходять усе нові праці, присвячені питанням пошуку такої формули [Див.: 45; 54; 55; 56]. Але забезпечити такий міждисциплінарний чи полідисциплінарний синтез, наприклад, на основі несвідомого [56, с.6–79], як показує тривалий досвід, навряд чи вдасться.

Найчастіше ж подібні спроби, як і раніше, здійснюються засобами філософії історії, що також уже давно не гарантує успіху. Адже самі філософи визнають: «Філософія, концептуалізуючи історію зовнішнім чином, втрачає в ході такої концептуалізації історичність, а разом з нею і внутрішню сполученість з історією» [57, с.280].

Водночас бракує пропозицій щодо створення методології цілісного опису історичного процесу засобами історичної науки.

На сьогодні найбільш переконливою системною теорією, що найбільше відповідає критеріям постнекласичної науки та потребам вивчення всесвітньої історії як когерентного процесу, є теорія соціальних систем Нікласа Лумана. Вона носить міждисциплінарний і полідисциплінарний характер, органічно поєднує в

собі елементи теорій соціально-гуманітарного й природничо-наукового спрямування (із галузі соціології, філософії, кібернетики, когнітивних наук, теорії комунікації, теорії еволюції, теорії свідомості), спирається на їхній поняттєвий апарат, а до того ж претендує на універсальність і є достатньо формалізованою. Різні її аспекти відображають і водночас модифікують досягнення системних соціологічних теорій Т.Парсонса (теорія соціальної дії) та Ю.Габермаса (теорія комунікативної дії) і прямо перегукуються з синергетичними теоріями І.Пригожина і Г.Гакена, теорією автопоетичних (самотворчих) систем чилійських нейрофізіологів У.Матурани і Ф.Варели, теорією кібернетики другого порядку австрійсько-американського фізика Г. фон Ферстера.

Результатом же стає оригінальна теорія суспільства як автопоетичної, операційно закритої системи комунікацій, зорієнтована на той «абсолютно новий, чародійний інтелектуальний розвиток, котрий уперше зробив можливим підрив старого протиставлення наук про природу і наук про дух, або «hard science» і «humanities», або ж предметних галузей, даних у формі законів і в формі текстів (герменевтично)» [58, с. 63]. Її складовими частинами є всебічно обґрунтовані концепції комунікативної системи суспільства, системної еволюції суспільства та системної диференціації суспільства.

Її зміст та методологічний потенціал для історичної науки уже висвітлювались у науковій літературі [59; 60]. Але конкретні методики використання цього потенціалу ще потребуватимуть більш поглибленої розробки.

Отже, у відповідності з процесом еволюції науки і методологія історії в ході свого становлення пройшла через етапи класичної науки, некласичної науки й досягла етапу постнекласичної науки. При цьому головним вектором її розвитку в XIX–XX ст. було поглиблення знання про історичний факт та історичне джерело, їхній більш чи менш глибокий аналіз. Але «зв'язування фактів» у системи та вивчення цих систем чи структур (включаючи найскладніші з них – цивілізаційні) залишались поприщем інших дисциплін – соціології, культурології чи філософії та їхньої власної методології. І формальне визнання «входження» тієї ж філософії історії (з її гіпотетичними моделями) в методологію історії справи тут не міняє. Фактом був і залишається штучний «поділ праці», коли «аналіз» і «синтез» у дослідженні історії (в її якісному, цивілізаційному, вимірі) закріплюються за різними дисциплінами, що породжує непереборні методологічні труднощі в науковому дослідженні історичного процесу як такого. Їх подоланню може сприяти залучення до методології історії дієвих постнекласичних теорій, однією з яких є системна теорія Н.Лумана.

Джерела та література

1. Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки / А.Я. Гуревич // Вопросы истории. – 1991. – № 2–3. – С. 21–36.
2. Корнев В.В. Кризис исторической науки в России / В.В. Корнев // Кентавр. – 1994. – № 4. – С. 87–94.
3. Копосов Н.Е. Кризис социальных наук во Франции / Н.Е. Копосов // Вестник Российской академии наук. – 1998. – № 12. – С. 1117–1122.
4. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л.В. Таран // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 85–91.
5. Эксле О.Г. Факты и фикции: о текущем кризисе исторической науки / О.Г. Эксле // Диалог со временем : альманах интеллектуальной истории : вып. 7 / под ред. Л.П. Репиной. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – С. 49–60.
6. Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє / П. Берк // Нові перспективи історіописання / за ред. Пітера Берка ; [пер. з англ. Т. та А. Портнових ; наук. ред. Ю. Павленко]. – К. : Ніка-Центр, 2004. – С. 8–35.
7. Смоленский Н.И. Теория и методология истории : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Н. И. Смоленский. — 2-е изд., стер. — М. : Издательский центр "Академия", 2008. — 272 с.
8. Методологические проблемы истории : учебное пособие / под ред. В. Н. Сидорцова. – Мн. : ТетраСистемс, 2006. – 352 с.
9. Бойченко І. В. Філософія історії : підручник / І. В. Бойченко. – К. : Знання, 2000. – 723 с. – (Вища освіта XXI століття).
10. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Леонід Зашкільняк. – Львів : ЛДУ ім. Ів.Франка, 1999. – 224 с.
11. Боден Ж. Метод легкого познания истории = Methodus ad facilem Historiarum Cognitionem : научное издание / Жан Боден ; пер., статья, примеч. М. С. Бобкова ; Российская Академия Наук. – М. : Наука, 2000. – 412 с. – (Памятники исторической мысли).
12. Савельева И. М., Полетаев А. В. Теория исторического знания: Учеб. пособие. – СПб.: Изд-во Алетейя. Историческая книга, 2007. – 523 с.
13. Антипов Г. А. Историческое прошлое и пути его познания / Г. А. Антипов ; АН СССР. Сиб. отд-ние. Ин-т истории, филологии и философии. – Новосибирск : Наука, 1987. – 243 с.
14. Конт О. Курс позитивной философии : 2 лекции из Т. 1. / О. Конт // Родоначальники позитивизма. – Вып. 4. Огюст Конт / пер. И. А. Шапиро ; под ред. Э. Л. Радлова. – СПб. : Брокгауз-Ефрон, 1912. – С. 1–46.
15. Дройзен И. Г. Историка : лекции об энциклопедии и методологии истории / И. Г. Дройзен ; пер. с нем. Г. И. Федоровой под ред. Д. В. Складнева ; вступ. ст. И. М. Савельевой. – СПб. : Владимир Даль, 2004. – 583 с. – (Historica).
16. Дройзен И. Г. Очерк истории / И. Г. Дройзен // Дройзен И. Г. Историка : лекции об энциклопедии и методологии истории / И. Г. Дройзен ; пер. с нем. Г. И. Федоровой под ред. Д. В. Складнева ; вступ. ст. И. М. Савельевой. – СПб. : Владимир Даль, 2004. – С. 449–501.
17. Бернгейм Э. Введение в историческую науку / Эрнст Бернгейм ; пер. с нем. В. А. Вейнштока, под ред. В. В. Битнера. – Изд. 2-е. – М. : URSS : Либроком, 2011. – 69 с. – (Академия фундаментальных исследований : история).

18. Стельмах С. «Відродження історизму?» : теоретичні проблеми історичної науки XIX ст. в зарубіжній історіографії / Сергій Стельмах // Історія та історіографія в Європі. – К. : 2004. – Вип. 3 : Історична наука як засіб політичної легітимації в Німеччині та в Україні у XX столітті. – С. 116–136.
19. Ланглуа Ш.-В. Введение в изучение истории / Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобос ; пер. с фр. А. Серебряковой ; Государственная публичная историческая библиотека России. – 2-е изд. / под ред. и со вступительной статьей Ю. И. Семенова. – М. : [Гос. публ. ист. библиотека], 2004. – 305 с.
20. Лакомб П. Социологические основы истории / Поль Лакомб ; пер. с фр. под ред. Р. И. Сементковского – Изд. 2-е. – М. : URSS : Либроком, 2011. – 360 с. – (Академия фундаментальных исследований : история).
21. Фриман Э. Методы изучения истории / Э. Фриман ; пер. с англ. П. Николаева. – М. : URSS : Либроком, 2011. – 196 с. – (Академия фундаментальных исследований : история).
22. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре : сб. / Г. Риккерт ; пер. с нем. под ред. С. И. Гессена. – М. : Республика, 1998. – 413 с. – (Мыслители XX века).
23. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории : вып. 1-2 / А. С. Лаппо-Данилевский. – СПб. : Изд-во студ. изд. комит. при историко-филологическом факультете СПб. ун-та, 1910 – 1913. – 799 с.
24. Кареев Н. И. Теория исторического знания / Н. И. Кареев. – Изд. 2-е. – М. : URSS : КРАСАНД, 2010. – 320 с. – (Академия фундаментальных исследований : история).
25. Хвостов В. М. Теория исторического процесса : очерки по философии и методологии истории : курс лекций / В. М. Хвостов. – М. : Едиториал УРСС, КомКнига, 2006. – 392 с.
26. Тош Д. Стремление к истине : как овладеть мастерством историка / Джон Тош : пер. с англ. М. Л. Коробочки. – М. : Весь Мир, 2000. – 296 с.
27. Поппер К. Р. Ницета историцизма / К. Поппер ; пер. с англ. С. А. Кудриной. – М. : Изд. группа «Прогресс» – VIA, 1993. – 187 с.
28. Блок М. Апология истории или ремесло историка / Марк Блок ; пер. Е. М. Лысенко, отв. ред., авт. примеч. А. Я. Гуревич. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 1986. – 254 с. – (Памятники исторической мысли).
29. Февр Л. Бои за историю : [сб. ст.] / Люсьен Февр ; пер. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича и Ю. Н. Стефанова ; ст. А. Я. Гуревича ; коммент. Д. Э. Харитоновича ; [АН СССР]. – М. : Наука, 1991. – 629 с.
30. Мартинов А. Ю. Історична соціологія : циклічна парадигма : монографія / А. Ю. Мартинов ; Нац. універ-т внутр. справ ; Укр. тов. сприяння сц. інноваціям. – К. : УАІД «Рада», 2004. – 288 с. – (Відкрита дослідницька концепція ; вип. 3).
31. Олабарри И. «Новая» новая история : структуры большой длительности / И. Олабарри ; пер. с англ. О. В. Гавришиной // Культура и общество в Средние века – раннее Новое время : методология и методики современных зарубежных и отечественных исследований : сб. аналитических и реферативных обзоров. – М. : [ИНИОН РАН], 1998. – С. 99–136.
32. Алексеева Г. Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика (60–80-е годы XX века) / Г. Д. Алексеева. – М. : Инст. рос. ист. РАН, 2003. – 248 с.
33. Келле В. Ж. Теория и история : проблемы теории исторического познания / В. Ж. Келле, М. Я. Ковальзон. – М. : Политиздат, 1981. – 288 с.
34. Источниковедение : теоретические и методологические проблемы : сб. статей. – М. : Наука, 1969. – 512 с.
35. Источниковедение : теория, история, метод, источники российской истории : учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. – 702 с.
36. Савельева И. М. Знание о прошлом : теория и история : в 2 т. / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – СПб. : Наука, 2003–2006. – Т. 1 : Конструирование прошлого. – 2003. – 632 с.
37. Савельева И. М. Знание о прошлом : теория и история : в 2 т. / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – СПб. : Наука, 2003–2006. – Т. 2 : Образы прошлого. – 2006. – 751 с.
38. Репина Л. П. История исторического знания : пособие для вузов / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – М. : Дрофа, 2004. – 288 с.
39. Репина Л. П. Всемирная история как история глобальная / Л. П. Репина // Теории и методы исторической науки : шаг в XXI век : материалы международной научной конференции / [отв. ред. Л. П. Репина]. – М. : ИВИ РАН, 2008. – С. 177–179.
40. Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история / Л. П. Репина. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : ЛКИ, 2009. – 320 с.
41. Историческая наука сегодня : теории, методы, перспективы / ред. Л. П. Репина. – М. : ЛКИ, 2011. – 608 с.
42. Могильницкий Б. Г. История исторической мысли XX века : курс лекций / Б. Г. Могильницкий. – Вып. I: Кризис историцизма. – Томск : ТГУ, 2001. – 206 с.
43. Могильницкий Б. Г. История исторической мысли XX века : курс лекций / Б. Г. Могильницкий. – Вып. II: Становление «новой исторической науки». – Томск : ТГУ, 2003. – 178 с.
44. Могильницкий Б. Г. История исторической мысли XX века : курс лекций / Б. Г. Могильницкий. – Вып. III: Историографическая революция. – Томск : ТГУ, 2008. – 554 с.
45. Методологический синтез : прошлое, настоящее, возможные перспективы / под. ред. Б. Г. Могильницкого, И. Ю. Николаевой. – М. : Логос, 2005. – 192 с.
46. Медушевская О. М. Теория и методология когнитивной истории / О. М. Медушевская. – М. : РГГУ, 2008. – 358 с.
47. Медушевская О. М. Теория исторического познания : избр. произведения / О. М. Медушевская. – СПб. : Университетская книга, 2010. – 572 с.
48. Коломийцев В. Ф. Методология истории : от источника к исследованию / В. Ф. Коломийцев. – М. : РОССПЭН, 2001. – 191 с.
49. Румянцева М. Ф. Теория истории : учебное пособие / М. Ф. Румянцева. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 319 с.
50. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія : посіб. для студ. істор. спец. університетів / Л. Зашкільняк. – Львів : ПАІС, 2007. – 312 с.
51. Історичне джерелознавство : підручник для студ. іст. спец. вищ. навч. закладів / укл. Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
52. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К. : Вид-во «Часопис «Критика», 2007. – 376 с.

53. Цикин В. А. Проблема смены гносеологической парадигмы / В. А. Цикин // Практична філософія. – 2004. – № 1. – С. 162–166.
54. Орлов И. Б. «Новые истории»: от междисциплинарности к претензиям на статус парадигмы / И. Б. Орлов // Харківський історіографічний збірник. – 2010. – Вип. 10. – С. 85–96.
55. Кузеванов Л. И. Методология исторического познания : академизм и постмодернизм : моногр. /Л. И. Кузеванов. – М. : НЭИ «Российская историография», 2012. – 237 с.
56. Николаева И. Ю. Полидисциплинарный синтез и верификация в истории / И. Ю. Николаева. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 2010. – 410 с.
57. Дмитриев В. Е. Коммуитарный поворот в философии истории : об историчности философских концептуализаций истории / В. Е. Дмитриев, И. А. Дмитриева // Способы постижения прошлого : методология и история исторической науки / отв. ред. М. А. Кукарцева. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. – С. 278–297.
58. Луман Н. Общество как социальная система / Н. Луман ; пер. с нем. А. Антоновского. – М. : Логос, 2004. – 232 с.
59. Космина В. Г. Цивілізаційний аналіз історії в світлі системної теорії Н. Лумана / В. Г. Космина // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 165–178.
60. Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу : монографія / В. Г. Космина. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. – 310 с.

Космина В. Г. Методология истории: этапы становления и нерешенные проблемы

В статье описываются тенденции развития методологии истории в XIX–XX вв. Основные этапы этого процесса отражают периоды развития науки: классический, неклассический, постнеклассический. Была и остается нерешенной методологическая проблема анализа истории как связного процесса. Автор считает, что системная теория Н.Лумана позволяет решить эту проблему.

Ключевые слова: методология истории, классическая, неклассическая и постнеклассическая наука, исторические факты, исторические источники, связность исторического процесса, системная теория

Kosmyna V. G. Methodology of history: stages of formation and unsolved problem

The article outlines the trends in evolution of the methodology of history in the nineteenth and twentieth centuries. The main stages of this process reflect periods of science: classical, nonclassical, postnonclassical. The methodological problem of analysis of history as a coherent process was and remains unresolved. The author believes, that the N.Luhmann's system theory allows to solve it.

Keywords: methodology of history, classical, nonclassical and postnonclassical science, historical facts, historical sources, coherence of the historical process, system theory.

УДК: 372.894:159.955

С. О. Терно

РОЗВИТОК ПОНЯТІЙНИХ ФОРМ ІСТОРИЧНОГО МИСЛЕННЯ ШКОЛЯРІВ У МЕТОДИЧНІЙ НАУЦІ 60–80–х років ХХ ст.

У статті відзначається, що актуальними положеннями є принципи проблемного навчання і впровадження системи розвивальних задач з метою підвищення теоретичного рівня історичної освіти. Для засвоєння історичних понять важливо піклуватися про оволодіння учнями системою розумових операцій, а не просто повідомляти учням ознаки понять. Закономірності історичного періоду слід розкривати на вступному уроці, тобто розпочинати вивчення епохи із створення "моделі" розвитку суспільства.

Ключові слова: поняття, історичне мислення, методика викладання історії, навчання історії в школі.

Розвиток мислення є провідною метою навчання історії. Методисти активно працюють над забезпеченням розвитку пізнавальних здібностей школярів шляхом впровадження дуже популярної віднедавна педагогічної новації – "критичного мислення". Не будемо тут зупинятися на висвітленні всіх суперечностей процесу щодо втілення цієї новації, лише зазначимо: під розвитком критичного мислення у нас здебільшого розуміють "екзотичні" прийоми навчання, жорстку структуру уроку, певні форми роботи в класі тощо. Але при цьому губиться саме мислення. Нерідко трапляється, що під маркою розвитку мислення в нашій реальності відбувається зовсім протилежний процес – його уповільнення і деградування. Саме тому важливого значення набуває узагальнення методичних напрацювань минулого: які досягнення маємо в цій галузі? Чи є "критичне мислення" для нас абсолютно новим? Що корисного в досвіді минулого можна взяти із собою в майбутнє? В даній статті розглянемо методичний доробок 60–80–х років ХХ ст., виділимо основні риси періоду, з'ясуємо актуальний на сьогодні досвід. Предметом нашого аналізу стануть праці методистів О. Вагіна, М. Винокурової, П. Гори, Ф. Гореліка, Н. Дайрі, В. Демиденка, Г. Донського, В. Пунського, Є. Головкиної та ін.

На початок 60–х років ХХ ст. для методистів стало очевидним, що процес формування понять на уроках історії має певні недоліки: 1) переважаність навчальних курсів фактичним матеріалом без відповідних узагальнень призводила до змішання явищ і невірних пояснень причин; 2) низький теоретичний рівень навчання (учні засвоювали переважним чином емпіричні поняття, що утворювалися на узагальненні зовнішніх, часто несуттєвих ознак). Перед методичною наукою постало завдання підвищити теоретичний